

Національна академія наук України
Інститут соціології

Кацьора Олександр Валентинович

УДК 316.628(477.87):061.2-027.564.2

**ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В
КОНТЕКСТІ
СОЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ
(на прикладі Закарпатської області)**

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Державному вищому навчальному закладі «Ужгородський національний університет» Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник кандидат соціологічних наук, доцент
Попович Анна Михайлівна,
Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи.

Офіційні опоненти: доктор соціологічних наук, доцент
Мазурик Олег Володимирович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
завідувач кафедри соціальних структур та
соціальних відносин

кандидат філософських наук,
старший науковий співробітник
Привалов Юрій Олексійович,
Інститут соціології Національної академії
наук України,
старший науковий співробітник відділу
соціальної експертизи

Захист відбудеться «___» березня 2021 року о ___ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.229.01 Інституту соціології Національної академії наук України за адресою: 01021, м. Київ, вул. Шовковична, 12.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту соціології Національної академії наук України за адресою: 01021, м. Київ, вул. Шовковична, 12.

Автореферат розісланий «___» лютого 2021 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Соболева Н.І.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Нестабільність економічного та соціального середовища вимагає розробки і впровадження нових заходів подолання соціально-економічної напруженості та вирішення соціальних проблем. Особливо актуальним це питання є для України, яка перебуває у складних умовах (військові події на Сході держави, складна економічна ситуація, соціальна напруга), які ускладнюють можливості реалізації соціальної політики та формують поле невизначеності. У зв'язку з цим особливої значимості набувають дослідження, які спрямовані на обґрунтування нових методів вирішення соціальних проблем. Одним з таких методів виступає соціальне підприємництво, особливістю якого є можливість поєднати механізми підприємництва, діяльність неприбуткових організацій і, власне, людей, на яких спрямована така діяльність, для подолання соціальних проблем у суспільстві. За наявності значної кількості соціальних проблем соціальне підприємництво набуває все більшого значення як ефективний метод їх подолання і розповсюджується як на економічний сектор суспільства, так і на соціальний.

Актуальність дослідження соціального підприємництва в контексті вирішення соціальних проблем визначається декількома факторами. По-перше, потребує уточнення саме поняття «соціальне підприємництво», оскільки існує щонайменше чотири підходи до його тлумачення, суть яких зводиться до підприємницьких механізмів вирішення соціальних проблем. По-друге, ґрунтовно не досліджено вплив соціального підприємництва на вирішення соціальних проблем або мінімізацію їх наслідків. По-третє, існує дефіцит системного аналізу ефективних практик, що породжує труднощі в розповсюдженні наявного досвіду та навчанні елементам соціального підприємництва. Окрім цього, відсутність нормативно-правового регулювання ускладнює діяльність організацій, які уже впроваджують елементи соціального підприємництва або планують відповідне заняття. Усе це створює перешкоди для функціонування соціального підприємництва та впровадження його механізмів на рівні соціальної політики України.

Значний внесок у теорію підприємництва зробили і першими дослідили природу підприємництва Р. Кантільйон, Ф. Кене, А. Маршалл, Д. Рікардо, Ж.-Б. Сей, А. Сміт, А. Тюрго та інші, у працях яких аналізується економічна природа феномену підприємництва. Соціологічні підходи до розуміння підприємництва, а відтак і до його соціальної природи, заклали М. Вебер, В. Зомбарт та Й. Шумпетер. Українськими дослідниками, які приділяють увагу феномену підприємництва у

соціологічному розрізі, є А. Арсеєнко, О. Бондаренко, Ю. Пачковський, В. Пилипенко, Є. Сірий, Є. Суїменко та інші. Зарубіжні соціологи акцентували увагу не тільки на соціальних аспектах інституту підприємництва, але й на характеристиках носіїв підприємницької діяльності. Так почала формуватися теорія соціального підприємництва, основні теоретичні засади якої розглянуті у працях Г. Діза, А. Московської, Ф. Спреклі та інших. Серед українських вчених, які займалися розвитком теоретичних основ соціального підприємництва, виділяють А. Андрющенка, О. Архипчука, В. Бабаєва, І. Гальченка, О. Голікову, А. Дегтяра, Г. Костюка, О. Крюкова, В. Назарука, Ю. Орла, О. Поважного, О. Пономаренка, О. Решевеця, І. Рябця. Їх дослідження пов'язані з уточненням вихідних загальнотеоретичних положень соціального підприємництва, сфер його діяльності, специфіки окремих механізмів та технологій соціального підприємництва.

Концепції соціальних проблем розвивали Г. Беккер, Е. Дюркгейм, Ф. Знанецький, Дж. Кітсьюз, Е. Лемерт, Ч. Ломброзо, Р. Майерс, К. Маркс, Р. Мертон, Ч. Міллс, Р. Нісбет, Т. Парсонс, С. Сміт, М. Спектр, У. Томас, Р. Фуллер та ін. У їх роботах міститься аналіз соціальних проблем та сформульовані соціологічні підходи до їх розуміння, які впливають на сучасні наукові дослідження щодо вивчення соціальних проблем. Подальший розвиток аналізу соціальних проблем відображений у працях Г. Блумера, М. Вайнберга, П. Ібарри, Е. Рубунгтона, А. Турена, І. Ясавєєва, які описують характерологічні особливості соціальних проблем, зокрема ознаки, види та структуру.

Наукова проблема дисертаційного дослідження полягає у невідповідності між рівнем теоретичного осмислення соціального підприємництва та об'єктивними потребами практики в оцінці сучасного стану та механізмів його функціонування на регіональному рівні задля успішного впровадження даної концепції в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах комплексного наукового проекту факультету суспільних наук ДВНЗ «Ужгородський національний університет» «Закарпаття в системі соціальних трансформацій України» (номер державної реєстрації № 0110U000768) та міжнародного проекту РН: 2018.2602.3/SEK0008 «Підтримка груп самопомогі та розбудова соціальних структур в Україні», який реалізовується ГО «Справа Кольпінга в Україні».

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є з'ясування особливостей формування та функціонування соціального підприємництва у контексті вирішення соціальних проблем (на прикладі Закарпатської області).

Завдання роботи:

- 1) уточнити поняття соціального підприємництва, а також сутнісні ознаки соціально відповідального бізнесу з метою змістовного розмежування цих понять;
- 2) визначити та обґрунтувати функції соціального підприємництва;
- 3) здійснити порівняльний аналіз інтерпретації соціальних проблем у соціологічному дискурсі;
- 4) охарактеризувати ключові соціальні проблеми Закарпатської області;
- 5) виявити і описати моделі соціального підприємництва, які застосовуються для вирішення соціальних проблем у Закарпатській області;
- б) окреслити стан та обґрунтувати перспективи розвитку соціального підприємництва в Україні.

Об'єктом дослідження є соціальне підприємництво як суспільне явище.

Предметом дослідження є формування соціального підприємництва у контексті вирішення соціальних проблем (на прикладі Закарпатської області).

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань дисертаційного дослідження застосовувалися наступні методи: історико-порівняльний метод (для визначення соціологічних підходів до розуміння соціальних проблем та підприємництва); системний аналіз (для вивчення сутнісних характеристик соціального підприємництва); вторинний аналіз соціологічної інформації, аналіз статистичних даних (для визначення соціальних проблем у Закарпатській області); описове кейс стаді (для вивчення формування й функціонування соціального підприємництва, виявлення найбільш поширених моделей такої діяльності в Закарпатській області); експертне оцінювання (для визначення стану та перспектив розвитку соціального підприємництва).

Вивчивши особливості формування соціального підприємництва в контексті вирішення соціальних проблем, отримано наукові результати, що мають наукову новизну.

Вперше:

– запропоновано концептуалізацію феномену соціального підприємництва у кризовому суспільстві як господарської діяльності із залученням зарубіжних донорських ресурсів, яка стає ефективною альтернативою діяльності державних органів у вирішенні соціальних проблем на локальному рівні;

– з'ясовано, що соціальні підприємства в Закарпатській області є однотипними за рядом ознак: 1) умовами створення (за рахунок

зарубіжних донорських ресурсів); 2) організаційно-правовою формою діяльності (громадська організація або благодійний фонд); 3) джерелами фінансування (грантова підтримка та дохід, отриманий від здійснення соціального підприємництва); 4) функціонуванням на локальному рівні (місто / село / район); 5) наявними кадровими та матеріальними ресурсами;

– виявлено, що соціальні підприємства Закарпаття мають обмежену спроможність вирішувати соціальні проблеми й зосереджені на проблемах бідності, сирітства та безробіття для окремих категорій населення без врахування потенційних потреб регіону у подоланні викликів трудової міграції, житлової проблеми, інвалідності, вимушеного переселення, реабілітації військовослужбовців, які приймали участь в зоні проведення антитерористичної операції / операції об'єднаних сил;

– встановлено, що основними моделями соціального підприємництва в Закарпатській області є модель фінансування послуг (відповідно до якої соціальні підприємства продають товари та надають послуги зовнішньому ринку, а дохід, отриманий від продажу, використовують на фінансування своїх соціальних програм) та модель працевлаштування (відповідно до якої соціальні підприємства надають можливість працевлаштування та професійного навчання своїй цільовій групі – особам з високим бар'єром входу на традиційний ринок праці).

Подальшого розвитку одержали:

– визначення концепту соціального підприємництва у діяльності неприбуткових організацій як механізму їх самоокупної діяльності та реалізації статутних цілей;

– функції соціального підприємництва, до яких відносяться: 1) соціальна функція – вирішення соціальних проблем та подолання соціальної ізоляції, зокрема працевлаштування людей з високим бар'єром входження на традиційний ринок праці; 2) економічна функція – полягає у розвитку економіки, створенні нових робочих місць та підвищенні фінансової спроможності неприбуткових організацій; 3) новаторська функція – впровадження нових форм підприємницької діяльності, генерування та реалізація нових комерційних ідей, знаходження нових шляхів вирішення соціальних проблем; 4) мобілізуюча функція – залучення громадян до участі у соціальних ініціативах, підвищення активності громадян з метою вирішення власних соціальних проблем; 5) мотиваційна функція – формування стимулюючого механізму для неприбуткових організацій з метою підвищення фінансової незалежності їх діяльності;

– уточнення понятійного апарату соціології підприємництва та соціології соціальних проблем шляхом змістовного розмежування

категорій «соціальне підприємництво» та «соціально відповідальний бізнес»: 1) соціальна відповідальність бізнесу з'являється в межах основної діяльності підприємства, натомість для соціального підприємства причиною його створення є соціальна мета; 2) основною метою соціально відповідальних підприємств є отримання прибутку, для соціальних підприємств – вирішення соціальних проблем за допомогою отриманого прибутку; 3) відсоток від прибутку, що йде на соціальну мету в рамках соціальної відповідальності, не є визначеним і коливається в межах окремих рішень чи зобов'язань, натомість у соціальних підприємствах він чітко зазначений і зафіксований.

Удосконалено:

– підходи до розуміння соціального підприємництва, до яких відносяться: 1) соціальне підприємництво як комерційна діяльність неприбуткової організації, дохід від якої спрямовується на соціальні цілі такої організації; 2) соціальне підприємництво як бізнес, який має на меті вирішення соціальних проблем поряд з комерційною діяльністю, в тому числі працевлаштування осіб з високим бар'єром входу на традиційний ринок праці; 3) соціальне підприємництво як інноваційна діяльність міжнародних організацій, яка спрямована на пошук соціальних новаторів, створення сприятливих умов для їх праці, підтримка їх та визнання з метою якісних соціально-економічних перетворень в суспільстві;

– типологію соціологічних підходів до трактування соціальних проблем в рамках об'єктивістських (розглядають соціальні проблеми як виключно об'єктивне явище, що існує незалежно від волі та свідомості окремих індивідів та груп) та суб'єктивістських підходів (характеризують соціальні проблеми як такі, що визначаються індивідами, групами, суспільством як проблемні).

Практичне значення отриманих результатів. Основні положення дисертації можуть бути корисними для неприбуткових організацій як суб'єктів здійснення соціального підприємництва (для розвитку їх потенціалу), органів місцевого самоврядування (щоб спрямувати їх діяльність на покращення умов реалізації соціального підприємництва на регіональному рівні) та в окремих сферах соціальної політики (для удосконалення методів роботи органів державної влади на регіональному рівні). Результати дисертаційного дослідження використовуються на кафедрі соціології та соціальної роботи державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» при викладанні дисциплін «Соціологія економіки», «Соціологія праці», «Соціологія соціальних проблем», «Інноваційні методи соціальної роботи». Узагальнена інформація та результати емпіричного дослідження можуть

сприяти проведенню теоретико-прикладних досліджень формування соціального підприємництва в інших регіонах України.

Особистий внесок здобувача. Усі ключові ідеї, положення та висновки дисертаційного дослідження розроблено автором самостійно. На використані в роботі ідеї та результати досліджень інших авторів зроблено відповідні посилання. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, використано лише ті наукові положення, що є результатом особистих досліджень здобувача: у публікації «Перспективи розвитку соціального підприємництва в Україні» (А. Попович, О. Кацьора) здобувачем визначено стан та тенденції розвитку соціального підприємництва в Україні на основі аналізу експертних оцінок; у публікації «A szociális ellátórendszer sajátosságai Kárpátalján» (Z. Bathori-Tarczy, A. Popovich, O. Katsora) здобувачем розкрито роль неприбуткових організацій у соціальному захисті населення.

Апробація роботи та її результатів. Основні положення та результати дисертаційної роботи були представлені автором на Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми соціальної роботи і підготовки фахівців: розвиток волонтерського руху в Україні та за рубежом» (м. Ужгород, 2012 р.), Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Закарпатські Волошинські читання» (м. Ужгород, 2013 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми соціальної роботи і підготовки фахівців: волонтерство як важливий ресурс соціальної роботи» (м. Ужгород, 2013 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми соціальної роботи і підготовки фахівців» (м. Ужгород, 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Соціально-правовий захист населення в умовах воєнних конфліктів та терористичних загроз» (м. Ужгород, 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Антидискримінаційна теорія і практика» (м. Ужгород, 2018 р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладені у 18 опублікованих працях, 5 з яких – у виданнях, що входять до переліку фахових видань із соціологічних наук, та 2 статті – у закордонних періодичних виданнях.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Повний обсяг дисертації – 204 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертаційного дослідження, визначено мету, об'єкт, предмет і основні завдання дисертації, розкрито наукову новизну, теоретичне та практичне значення одержаних результатів.

Розділ 1 «Теоретико-методологічні основи вивчення соціального підприємництва» розкриває основні підходи, проблеми та перспективи вивчення соціального підприємництва, роль неприбуткових організацій в діяльності соціального підприємництва, а також специфіку соціальної відповідальності бізнесу та її відмінність від соціального підприємництва.

Феномен підприємництва здавна викликає інтерес та перебуває в центрі уваги соціально-економічних наук. Це пояснюється тим, що підприємництво є необхідною умовою економічного зростання, дієвим механізмом впливу на суспільні процеси, поведінку і діяльність людини. Більшість підходів до підприємництва побудовані на економічній моделі, яка ставить за основу розвиток виробництва, експлуатацію ресурсів, отримання прибутку. Соціологічна оцінка підприємництва у контексті соціально-економічного розвитку дає підстави стверджувати, що явище підприємництва було і залишається ключовим елементом соціально-економічних відносин.

Соціальне підприємництво є порівняно новим явищем у соціальній сфері, а в науковій літературі не існує єдиного визначення цього поняття. Тому виділяють декілька значень соціального підприємництва: 1) соціальне підприємництво розглядається як діяльність неприбуткових організацій, які використовують бізнес-стратегії або засновують підприємства для отримання доходу та направляють його на підтримку соціальної місії; 2) соціальне підприємництво – це комерційне підприємство, де основним є соціальний ефект від підприємницької діяльності, а потім вже фінансова ефективність; 3) соціальне підприємництво як форма комерційного підприємства, де власність, контроль та багатства розподіляються рівномірно, що сприяє більш відкритому та чесному суспільству; 4) соціальне підприємництво – це інноваційна підприємницька діяльність, яка підтримується міжнародними організаціями, для соціальних перетворень в суспільстві та громадах.

На основі критеріїв та принципів запропоновано таке визначення соціального підприємництва. Соціальне підприємництво – це інноваційна господарська діяльність з метою отримання прибутку, який спрямовується на вирішення/пом'якшення соціальних проблем та досягнення позитивних змін у суспільстві. Оскільки соціальне підприємництво орієнтоване на подолання соціальних проблем, в другому розділі зосереджено увагу на

феномені соціальних проблем у соціології, а також шляхів їх вирішення, зокрема механізмами соціального підприємництва.

Керуючись визначенням поняття соціального підприємництва, дослідженням його критеріїв, принципів та основних моделей, автором виокремлено та обґрунтовано такі функції соціального підприємництва: 1) соціальна функція – вирішення соціальних проблем та подолання соціальної ізольованості, зокрема працевлаштування людей з високим бар'єром входження на традиційний ринок праці; 2) економічна функція – полягає у розвитку економіки, створенні нових робочих місць та підвищенні фінансової спроможності неприбуткових організацій; 3) новаторська функція – впровадження нових форм підприємницької діяльності, генерування та реалізація нових комерційних ідей, знаходження нових шляхів вирішення соціальних проблем; 4) мобілізуюча функція – залучення громадян до участі у соціальних ініціативах, підвищення активності громадян з метою вирішення власних соціальних проблем; 5) мотиваційна функція – формування стимулюючого механізму для неприбуткових організацій з метою підвищення фінансової незалежності їх діяльності.

Соціальне підприємництво та соціальна відповідальність бізнесу часто ототожнюється, що створює наукову проблему розуміння та чіткого розмежування цих понять. Тому у розділі окреслено відмінність соціального підприємництва від соціальної відповідальності бізнесу. Соціальна відповідальність бізнесу виникає в межах основної діяльності підприємства, натомість для соціального підприємства саме соціальна мета є причиною його створення. Основною метою соціально відповідальних підприємств є отримання прибутку, для соціальних підприємств – вирішення соціальних проблем за допомогою отриманого прибутку. Відсоток від прибутку, що йде на соціальну мету в рамках соціальної відповідальності, не є визначеним і коливається в межах окремих рішень чи зобов'язань. Натомість у соціальних підприємствах він чітко зазначений і зафіксований. Комерційна діяльність неприбуткових організацій як форма соціального підприємництва є ефективним методом їх фінансової незалежності і реалізації соціальних цілей. Тому з розвитком соціального підприємництва зростає актуальність неприбуткових організацій як в соціальній, так і в економічній сфері.

Розділ 2 «Інтерпретація соціальних проблем в контексті соціологічних підходів» містить соціологічні підходи до розуміння соціальних проблем, розкриває їх поняття, структуру, види, стадії розвитку, а також основні способи вирішення соціальних проблем.

У соціології виокремлюють дві групи підходів до соціальних проблем. Перша (об'єктивістська) об'єднує підходи до соціальних

проблем як соціальної патології, як результату соціальної дезорганізації, функціональний та критичний підходи, що розглядають соціальні проблеми як виключно об'єктивне явище, що існує незалежно від волі та свідомості окремих індивідів та груп. Друга (суб'єктивістська) група включає підходи ціннісного конфлікту, конструкціоністський та «наклеювання ярликів», які носять суб'єктивний характер та характеризують соціальні проблеми як такі, що визначаються індивідами, групами, суспільством проблемними. Але існує ще один підхід до розгляду соціальних проблем – інтегративний або мультипарадигмальний підхід, який об'єднує переваги обох підходів і використовує їх в одному дослідженні, що, на думку автора, дозволяє глибинно розглядати соціальні проблеми, а також широко охопити їх основні характеристики.

Соціальна проблема – це ситуація, несумісна з цінностями значного числа індивідів, які стверджують, що необхідно діяти з метою зміни цієї ситуації. Відповідно, соціальна проблема включає в себе дві складові: об'єктивну складову – об'єктивну умову чи ситуацію, що має певний набір зовнішніх характеристик, які можна зафіксувати та кількісно описати; та суб'єктивну складову, яка включає так званих суб'єктів соціальної проблеми, які визначають ту чи іншу ситуацію як проблемну, до яких належать причетні до проблеми і залучені в проблему. Причетними до соціальної проблеми є ті особи, стан або поведінка яких залежні від існування соціальної проблеми, тобто вона має специфічне значення для таких людей. Залученими до соціальної проблеми є ті люди, які професійно працюють з соціальною проблемою (працівники органів державної влади, місцевого самоврядування, громадських організацій, благодійних фондів тощо) чи займаються соціальною проблемою в силу своїх інтересів (волонтери).

На основі характеристик соціальних проблем виділяють п'ять основних стадій розвитку соціальних проблем: виникнення проблемної ситуації, яка набуває статусу соціальної у випадку її усвідомлення суспільством; легітимізація соціальної проблеми – визнання соціальними суб'єктами значущості соціальної проблеми та її вплив на суспільство; обговорення соціальної проблеми – стає об'єктом обговорення, полеміки, різних описів і різноманітних вимог; формування офіційного плану дій – рішення суспільства щодо того, як діяти стосовно соціальної проблеми; реалізація офіційного плану дій щодо її вирішення.

Соціологія пропонує ряд методів вирішення соціальних проблем. Поетапні технології втручання щодо вирішення соціальних проблем (ідеї К. Поппера) традиційно використовуються в рамках соціальної політики і соціальної роботи як соціальних інститутів. Тому суб'єктом втручання є держава, а вирішення соціальних проблем – це необхідна легітимна

державна діяльність. Розроблений А. Туреном метод «соціологічної інтервенції» обґрунтовує підхід «соціального розвитку» у соціальній роботі з громадами, що сприяє участі громадян у місцевому самоуправлінні. На думку автора, місце соціолога в цьому методі зайняв соціальний працівник, який на основі своєї професійної підготовки і технології інтервенції, допомагає громадам у їх самоорганізації та вирішенні соціальних проблем. В межах конструкціонізму пропонуються контрриторичні стратегії: «співчуваюча» контрриторика, що визнає повністю або частково проблемний статус ситуації, але по суті блокує вимогу її виправити, та «неспівчуваюча» контрриторика, що не приймає ані характеристик та оцінки ситуації, ані засобів, які пропонуються для її вирішення.

Серед соціологічних методів вирішення соціальних проблем розглянуто успішні практики соціального підприємництва у світі, які у значній мірі сприяють подоланню соціальних проблем. Саме тому автором підкреслено роль недержавних організацій, які здатні зробити вагомий внесок у розвиток системи соціальної політики держави. Недержавні організації розробляють і апробовують новаторські моделі та схеми роботи з особами, які опинилися у складних життєвих обставинах. Соціальне підприємництво як спосіб вирішення соціальних проблем вважається новаторським в системі соціальної політики України.

У третьому розділі «Соціальне підприємництво як спосіб вирішення/пом'якшення соціальних проблем» розглянуто ключові соціальні проблеми Закарпатської області, описано моделі соціального підприємництва, а також узагальнено стан та перспективи соціального підприємництва.

У Закарпатській області та в сучасному українському суспільстві загалом, враховуючи фінансово-економічну кризу та військовий конфлікт на сході України, особливого загострення набули «традиційні» соціальні проблеми (безробіття, бідність, відсутність житла, трудова міграція, інвалідність), а також виникли «нові» соціальні проблеми, такі як внутрішня міграція (вимушене переселення людей із зони бойових дій на сході України) та реабілітація військовослужбовців, які приймали участь в зоні проведення антитерористичної операції / операції об'єднаних сил.

Результати авторського дослідження діяльності соціальних підприємств у Закарпатській області засвідчують, що вона обмежується вирішенням проблем бідності, безробіття та безпритульності для окремих категорій населення, в основному дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також дітей із малозабезпечених сімей. Основними моделями соціального підприємництва є модель фінансування послуг, відповідно до якої соціальні підприємства продають товари та

надають послуги зовнішньому ринку, а дохід, отриманий від продажу, використовують на фінансування своїх соціальних програм, та модель працевлаштування, відповідно до якої соціальні підприємства надають можливість працевлаштування та професійного навчання своїй цільовій групі – людям з високим бар'єром входу на традиційний ринок праці.

Емпіричне дослідження соціальних підприємств, які діють на території Закарпатської області, виявило, що вони є однотипними. Всі організації мають подібні етапи становлення, що виявляється у зарубіжній ініціативі їх створення та підтримки, схожу партнерську мережу, джерела фінансування, а головне – подібну організаційну та практичну площину здійснення соціального підприємництва. Відмінності існують лише у масштабах діяльності та кадрових ресурсах. Жодне з досліджених соціальних підприємств не забезпечує у повній мірі фінансові потреби організацій.

За результатами експертного опитування виявлено, що основними перешкодами на шляху розвитку соціального підприємництва є відсутність національної стратегії розвитку, а це позначається на нерациональному розподілі фінансування, відсутності зв'язку між соціальними підприємствами й комерційними організаціями та органами місцевої влади, нестачі нормативно-правових актів, які б повноцінно регулювали сферу соціального підприємництва. В Україні воно знаходиться на стадії свого формування, його популяризація вимагає вивчення закордонного досвіду, розробки законодавчої бази та створення власної теоретичної бази. Перспективи розвитку соціального підприємництва відображені трьома сценаріями його розвитку: зростання кількості соціальних підприємств у зв'язку з великою кількістю соціальних проблем в Україні, легітимізація соціального підприємництва на рівні законодавства України та економічний розвиток України, що сприятиме державній підтримці соціальних підприємств.

ВИСНОВКИ

У **висновках** формулюються основні результати, отримані на основі узагальнення теоретичних підходів та аналізу емпіричних досліджень, які полягають у наступному.

1. У дисертації на теоретичному та емпіричному рівнях досліджено особливості формування соціального підприємництва.

На основі аналізу критеріїв та принципів соціального підприємництва запропоновано визначати його як інноваційну господарську діяльність з метою отримання прибутку, який спрямовується на вирішення/пом'якшення соціальних проблем та досягнення позитивних

змін у суспільстві. Тому соціальне підприємництво може реалізуватися як комерційна діяльність неприбуткових організацій, бізнес, метою якого є вирішення соціальних проблем, а також інноваційна діяльність міжнародних організацій, яка спрямована на пошук соціальних новаторів з метою якісних соціально-економічних перетворень у суспільстві.

Змістовне розмежування понять «соціальне підприємництво» та «соціальна відповідальність бізнесу» дозволило обґрунтувати наступні відмінності між цими двома явищами. Соціальна відповідальність бізнесу виникає в межах основної діяльності підприємства, для соціального підприємства саме соціальна мета є причиною його створення. Основною метою діяльності для соціально відповідальних підприємств є отримання прибутку, для соціальних підприємств – вирішення соціальних проблем за допомогою отриманого прибутку. Соціальна відповідальність виступає добровільним зобов'язанням компаній за свої рішення і діяльність, має визначений бюджет, проте він не є пропорційним до прибутку, як у соціальних підприємств, у яких чітко зазначений і зафіксований відсоток від прибутку, що йде на соціальну мету.

2. Ґрунтуючись на визначенні соціального підприємництва, дослідженні його критеріїв, принципів та основних моделей, автором виділено такі функції соціального підприємництва: 1) соціальна функція – вирішення соціальних проблем та подолання соціальної ізоляції, зокрема працевлаштування людей з високим бар'єром входження на традиційний ринок праці; 2) економічна функція – полягає у розвитку економіки, створенні нових робочих місць та підвищенні фінансової спроможності неприбуткових організацій; 3) новаторська функція – впровадження нових форм підприємницької діяльності, генерування та реалізація нових комерційних ідей, знаходження нових шляхів вирішення соціальних проблем; 4) мобілізуюча функція – залучення громадян до участі у соціальних ініціативах, підвищення активності громадян з метою вирішення власних соціальних проблем; 5) мотиваційна функція – формування стимулюючого механізму для неприбуткових організацій з метою підвищення фінансової незалежності їх діяльності.

3. Аналіз наукового дискурсу дав змогу виявити, що основні методологічні положення соціологічного знання щодо соціальних проблем розвиваються у рамках об'єктивістських і суб'єктивістських традицій. Відповідно соціальні проблеми розглядаються як об'єктивне явище, що існує незалежно від волі та свідомості окремих індивідів та груп (підходи до соціальних проблем як соціальної патології, як результату соціальної дезорганізації, функціональний та критичний підходи) або як такі, що визначаються індивідами, групами, суспільством як проблемні (ціннісного конфлікту, конструкціоністський, «наклеювання

ярликів»). Комплексний підхід включає обидві складові: реальну ситуацію або об'єктивну умову, що має набір зовнішніх ознак, які можна зафіксувати та кількісно описати; та суб'єктивну складову, яка включає так званих суб'єктів соціальної проблеми, котрі визначають ту чи іншу ситуацію як проблемну.

4. В умовах сучасних соціально-економічних та політичних викликів найбільш гострими соціальними проблемами в Закарпатті є безробіття, бідність, сирітство, зовнішня трудова міграція та наслідки вимушеної внутрішньої міграції. Зазначені проблеми мають свою специфіку, пов'язану із геополітичним розташуванням області, але цілком відображають загальні характеристики відповідних проблем у загальноукраїнському вимірі, ключові з яких – зростання масштабів, непослідовність та еkleктичність способів їх вирішення. Розвиток соціального підприємництва на регіональному рівні сприяє об'єднанню ресурсів основних секторів суспільства задля позитивних зрушень у цій сфері.

5. Діяльність соціальних підприємств у Закарпатській області обмежується вирішенням проблем бідності, безробіття та безпритульності для окремих категорій населення, в основному дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також дітей з малозабезпечених сімей. Основними є дві моделі: 1) фінансування послуг, відповідно до якої соціальні підприємства продають товари та надають послуги зовнішньому ринку, а дохід, отриманий від продажу, використовують на фінансування своїх соціальних програм; 2) модель працевлаштування, відповідно до якої соціальні підприємства надають можливість працевлаштування та професійного навчання своїй цільовій групі – людям з високим бар'єром входу на традиційний ринок праці.

6. Соціальні підприємства, які діють на території Закарпатської області, є однотипними. Усі організації мають подібні етапи становлення, що виявляється у зарубіжній ініціативі їх створення та підтримки, схожу партнерську мережу, джерела фінансування, а головне – подібну організаційну та практичну площину здійснення соціального підприємництва. Фінансування соціальних підприємств не є самодостатнім, залучаються й додаткові джерела: проектна діяльність, підтримка зарубіжних донорів, бюджети органів місцевого самоврядування (соціальне замовлення), благодійні внески окремих громадян і меценатів. Попри широку мережу партнерських організацій, рівень співпраці з регіональними органами державної влади низький, що негативно впливає на цільову категорію клієнтів. Існують відмінності у масштабах діяльності й кадрових ресурсах.

7. Оцінка стану й перспектив розвитку соціального підприємництва у Закарпатті шляхом експертного опитування виявило, що воно розглядається скоріше як елемент в роботі окремих неприбуткових організацій, які не завжди ідентифікують себе у такому статусі. Відмічаються низький рівень інформаційного та нормативно-правового забезпечення. Серед стримуючих чинників названі пасивність держави та громадян, а також недостатнє володіння недержавними організаціями знаннями та навичками ведення бізнесу. Перспективи розвитку соціального підприємництва пов'язані з поширенням соціального замовлення, активізацією громад, грантовим фінансуванням, інформаційно-просвітницькою роботою, залученням іноземних фахівців у галузі соціального підприємництва, введенням навчальної дисципліни для студентів спеціальностей «Підприємство, торгівля та біржова діяльність», «Соціальна робота», поширенням ефективних практик. Розвиток соціального підприємництва в Україні може реалізуватися різними сценаріями, що залежатиме від таких факторів: 1) соціальні (зростання кількості соціальних проблем, підвищення рівня соціальної свідомості громадян); 2) правові (законодавче визначення соціальних підприємств та їх оподаткування); 3) економічні (фінансова підтримка соціальних підприємств на рівні держави).

8. Враховуючи філософію соціального підприємництва, його додатковими інструментами можуть стати використання механізмів соціального замовлення та окремих форм співробітництва об'єднаних територіальних громад, мобілізація інформаційних ресурсів цієї діяльності. Спеціальні дослідження згаданих аспектів соціального підприємництва сприятимуть удосконаленню його інфраструктури й механізмів функціонування на регіональному та національному рівнях.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати:

1. Кацьора О. Теоретичний аналіз соціальної відповідальності бізнесу. *Науковий журнал «Габітус»*. Вип. 17. Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій. 2020. С. 35-38.
2. Кацьора О. Теоретичні основи аналізу соціальних проблем. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. Вип. 86. Запоріжжя. 2020. С. 71-76.
3. Кацьора О.В. Соціологічна інтерпретація соціальних проблем. *Науково-теоретичний та громадсько-політичний альманах «Грані»*. Вип. 6-7. Дніпро. 2020. С. 39-45.

4. Кацьора О.В., Попович А.М. Перспективи розвитку соціального підприємництва в Україні. *Науково-теоретичний та громадсько-політичний альманах «Грані»*. Вип. 5. Дніпро. 2020. С. 39-44. (Особистий внесок автора: визначено стан та тенденції розвитку соціального підприємництва в Україні на основі аналізу експертних оцінок).

5. Katsora O., Bathori-Tarczy Z., Popovich A. A szociális ellátórendszer sajátosságai Kárpátalján. *Acta Medicinae et Sociologica*. Vol. 11, No 30. Nyíregyháza. 2020. P. 82-94. (Особистий внесок автора: розкрито роль неприбуткових організацій у соціальному захисті населення).

6. Кацьора А. Концептуальные подходы к определению предпринимательства в социологии. *Sciences of Europe*. Выпуск. 3 (42). Прага. 2019. С. 50-54.

7. Кацьора О. Ефективні моделі соціального підприємництва. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. Вип. 80. Запоріжжя. 2018. С. 110-114.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Кацьора О. Проблеми дискримінації внутрішньо переміщених осіб. *Матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції* / за ред. І. Козубовської, Ф. Шандора. Ужгород. 2018. С. 43-44.

2. Кацьора О. Соціологічний аналіз розвитку соціальних проблем. *Соціально-правовий захист населення в умовах воєнних конфліктів та терористичних загроз*: Матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. І. Козубовської, Ф. Шандора. Ужгород. 2017. С. 39-40.

3. Кацьора О. Спектр надання соціальних послуг внутрішньо переміщеним особам в Закарпатській області. *Актуальні проблеми соціальної роботи і підготовки фахівців*: Матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. І. Козубовської, Ф. Шандора. Ужгород. 2016. С. 75-76.

4. Кацьора О.В. Аналіз стану соціально відповідального бізнесу в Закарпатській області. *Закарпатські Волошинські читання*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції / Наук. ред. І.В. Козубовська, В.В. Левкулич, В.І. Староста, І.О. Стряпко. Ужгород. Вид-во ФОП Бреза А.Е. 2013. С. 94-98.

5. Кацьора О.В. Роль соціального підприємництва в діяльності неприбуткових організацій. *Актуальні проблеми соціальної роботи і підготовки фахівців: волонтерство як важливий ресурс соціальної роботи*: Матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. І. Козубовської. Ужгород. 2013. С. 37-40.

6. Кацьора О.В. Соціальне підприємництво як інноваційний підхід у соціальній роботі. *Актуальні проблеми соціальної роботи і підготовки фахівців: розвиток волонтерського руху в Україні та за рубежом: Матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції* / за ред. І. Козубовської. Ужгород. 2012. С. 34-36.

Праці, які додатково відображають наукові результати:

1. Кацьора О.В. Пенсійне страхування та пенсійна реформа в Україні. *Науковий вісник УжНУ Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. Випуск 2 (43), 2018. С. 107-110.

2. Кацьора О. Соціологічні шляхи подолання соціальних проблем. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Вип. 1-2(149-150). К. 2016. С. 205-213.

3. Кацьора О. Характеристика соціальних проблем в Закарпатській області. *Колективна монографія. Актуальні проблеми соціальної роботи і підготовки фахівців* / за ред. І. Козубовської, Ф. Шандора. Ужгород. 2016. С. 151-168.

4. Кацьора О. Основні характеристики соціальних проблем. *Нова парадигма: філософія, політологія, соціологія: журн. наук. праць*. Вип. 128. К. 2015. С. 197-207.

5. Кацьора А.В. Состояние социального предпринимательства в Украине. *Общество и экономика постсоветского пространства: Международный сборник научных статей*. Вып. 3 / Отв. ред. А.В. Горбенко. Липецк. Издательский центр «Гравис», 2013. С. 64-71.

АНОТАЦІЯ

Кацьора О.В. Формування соціального підприємництва в контексті соціальних проблем (на прикладі Закарпатської області). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології. – Інститут соціології Національної академії наук України, Київ, 2021.

Дисертацію присвячено з'ясуванню особливостей формування та функціонування соціального підприємництва у контексті соціальних проблем. Розглядаються теоретичні підходи до вивчення соціального підприємництва, а також специфіка соціальної відповідальності бізнесу та її відмінність від соціального підприємництва. Теоретично обґрунтовано функції соціального підприємництва, а також окреслено роль неприбуткових організацій в діяльності соціального підприємництва. Уточнено сутність поняття «соціальне підприємництво».

Описані основні методологічні положення соціологічного знання щодо соціальних проблем, які розвиваються у рамках об'єктивістських і суб'єктивістських традицій. Розкрито поняття, структура, види, стадії розвитку соціальних проблем, а також основні способи їх вирішення. Охарактеризовані основні соціальні проблеми Закарпатської області. За результатами описового кейс стаді представлені особливості функціонування та діючі моделі соціального підприємництва в Закарпатті. Шляхом експертного опитування виявлені проблеми його діяльності та перспективи розвитку в регіоні.

Ключові слова: соціальна проблема, соціальне підприємництво, моделі соціального підприємництва, шляхи вирішення соціальних проблем, Закарпатська область.

АННОТАЦІЯ

Кацьора А.В. Формирование социального предпринимательства в контексте социальных проблем (на примере Закарпатской области). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук по специальности 22.00.04 – специальные и отраслевые социологии. – Институт социологии Национальной академии наук Украины, Киев, 2021.

Диссертация посвящена выяснению особенностей формирования и функционирования социального предпринимательства в контексте социальных проблем. Рассматриваются теоретические подходы к изучению социального предпринимательства, а также специфика социальной ответственности бизнеса и ее отличие от социального предпринимательства. Теоретически обосновано функции социального предпринимательства, а также обозначены роль неприбыльных организаций в деятельности социального предпринимательства. Уточнена сущность понятия «социальное предпринимательство».

Описаны основные методологические положения социологического знания о социальных проблемах, которые развиваются в рамках объективистских и субъективистских традиций. Раскрыто понятие, структура, виды, стадии развития, а также основные способы решения социальных проблем. Охарактеризованы основные социальные проблемы Закарпатской области. По результатам описательного кейс стаді представлены особенности функционирования и действующие модели социального предпринимательства в Закарпатье. Путем экспертного опроса выявлены проблемы его деятельности и перспективы развития в регионе.

Ключевые слова: социальная проблема, социальное предпринимательство, модели социального предпринимательства, пути решения социальных проблем, Закарпатская область.

SUMMARY

Katsora O.V. Formation of social entrepreneurship in the context of social problems (on the example of the Transcarpathian region). – *On the rights of manuscript.*

Thesis for the degree of candidate of sociological sciences by speciality 22.00.04 – special and branch sociologies. – Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kiev, 2021.

The dissertation is devoted to exploring peculiarities of formation and functioning of social entrepreneurship in the context of social problems. Theoretical approaches to the study of social entrepreneurship, as well as the specifics of social responsibility of business and its difference from social entrepreneurship are considered. The functions of social entrepreneurship are theoretically substantiated, as well as the role of non-profit organizations in the activity of social entrepreneurship. The essence of the concept of «social entrepreneurship» is clarified.

The main methodological provisions of sociological knowledge about social problems that are developed within the framework of objectivist and subjectivist traditions are described. The concept, structure, types, stages of development, as well as the basic ways of solving social problems are revealed. The main social problems of the Transcarpathian region are characterized. According to the results of the descriptive case, features of functioning and current models of social entrepreneurship in Transcarpathia are presented. The expert survey revealed problems of its activity and prospects for development in the region.

The introduction substantiates the relevance of the topic of the dissertation research, defines the purpose, object, subject and main objectives of the dissertation, reveals the scientific novelty, theoretical and practical significance of the results. First section «Theoretical and methodological foundations of the study of social entrepreneurship» reveals the main approaches, problems and prospects of studying social entrepreneurship, the role of non-profit organizations in social entrepreneurship, as well as the specifics of corporate social responsibility and its difference from social entrepreneurship. Second section «Interpretation of social problems in the context of sociological approaches» contains sociological approaches to understanding social problems, reveals their concepts, structure, types, stages of development, as well as the main ways to solve social problems. The third

section «Social Entrepreneurship as a way to solve / mitigate social problems» considers the key social problems of the Transcarpathian region, describes the models of social entrepreneurship, as well as summarizes the state and prospects of social entrepreneurship. The conclusions of the dissertation contain the main results obtained on the basis of the implementation of the objectives of the study.

The main provisions of the dissertation can be useful for non-profit organizations as subjects of social entrepreneurship (to develop their potential), local governments (to direct their activities to improve the conditions of social entrepreneurship at the regional level) and in certain areas of social policy (to improve methods of work of public authorities at the regional level). The generalized information and results of empirical research can promote carrying out of theoretical and applied researches of formation of social business in other regions of Ukraine.

Key words: social problem, social entrepreneurship, models of social entrepreneurship, ways of solving social problems, Transcarpathian region.

Кацьора Олександр Валентинович

**ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В
КОНТЕКСТІ
СОЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ
(на прикладі Закарпатської області)**

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Відповідальний за випуск:
кандидат соціологічних наук, доцент
Попович Анна Михайлівна

Підписано до друку 02.02.2020. Формат 60x84/16.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 0,9.
Наклад 100 прим. Віддруковано на різнографі.

Видавництво УжНУ «Говерла»
88000, м. Ужгород, вул. Капітульна, 18.
Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців
виготівників, і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія 3т №32 від 31 травня 2006 року